

De vernieuwing van het sprengel bij de Varkensmarkt in 1616

door J.G. SMIT

In twee publicaties is recent aandacht besteed aan het bekende sprengel dat zich bevindt aan het begin van de Langestraat bij de Varkensmarkt, op de rand van de overkluizing waaronder de Westsingel overgaat in de Zuidsingel. J.A. Brongers heeft het sprengel behandeld in het kader van een artikel over de mogelijke vormen van wateraanvoer voor de zich in de stad bevindende bierbrouwerijen. Daarbij hebben putstoelen misschien een rol gespeeld. Dat waren houten bouwsels, geplaatst op een oever, kade of brug, van waaraf water uit een gracht of beek werd geput. Behalve voor de brouwerijen waren de putstoelen ook dienstig voor de blekerijen, de zeepziederijen en de lakenververijen. Op de plattegrond van Amersfoort van de hand van Blaeu uit 1645 komen putstoelen voor langs de Korte- en Langegracht en de Zuidsingel, alsmede langs de beken aan de oostzijde van de stad kort voordat zij de stad binnenstromen. Deze laatste putstoelen waren zeker bestemd voor de daar gelegen blekerijen, die op die manier het schoonste water kregen.¹

Volgens Brongers is blijkens literatuur en passages in overheidsdocumenten het woord 'putstoel' de gebruikelijke term. Alleen Ter Gouw gebruikte in zijn acht-delige *Geschiedenis van Amsterdam* (uitgegeven 1879-1893) de term 'putgalg'. Het woord sprengel is te vinden in de Blaffert van het Amersfoortse huisgeld uit 1755. Daar wordt het overigens niet gebruikt voor de hijsinrichting bij de Varkensmarkt, maar voor een soortgenoot aan de noordzijde van de Langestraat bij de Vismarkt, op de overgang van de Lange- naar de Kortegracht. Verder is het sprengel bij de Varkensmarkt voornamelijk bekend uit gegevens over een geringe verplaatsing in 1916 en een restauratie circa dertig jaar later. Waarschijnlijk was het sprengel in zijn huidige vorm al aan het eind van de 19de eeuw 'gehistoriseerd', dat wil zeggen verrijkt met bedachte historische elementen als het leliewapen, aldus Brongers.

In *De Kroniek* is het sprengel zijdelings ter sprake gekomen in een bijdrage over het archeologische en bouwhistorische onderzoek dat heeft kunnen plaatsvinden naar de onderkant van de overkluizing van het begin van de Langestraat over de Westsingel/Zuidsingel en in de bodem van de gracht daaronder. Daarbij is een sluitsteen op het gewelf met het jaartal 1616 aangetroffen, wat erop wijst dat althans een deel van de overkluizing in dat jaar totstand is gekomen.² Tot zover de tot nu toe gepubliceerde gegevens.

Er is meer over het sprenghel te vinden in het rijke archief van de stad Amersfoort. Een probleem daarbij is wel dat dit archief moeilijk toegankelijk is in die zin dat de seriële bronnen als stadsrekeningen, resoluties van het stadsbestuur, transportregisters en notarisprotokollen geen ingang hebben of pas in een beginstadium van ontsluiting zijn.

Het opmerkelijke feit doet zich voor, dat het in 1916 toen het sprenghel op instigatie van 'Flehite' enige meters verplaatst werd, juist 300 jaar geleden was dat de installatie werd vernieuwd en toen geacht werd weer voor lange tijd mee te gaan. Alleen was er in 1616 duidelijk sprake van een houten bouwsel van een andere vorm dan het smeedijzeren hijsmechanisme zoals wij dat kennen. Op 27 mei 1616 behandelde de raad van Amersfoort een rekest van de houthandelaar Cornelis Cornelisz. Het rekest zelf is niet bewaard gebleven, maar uit de beschikking (het appointment) van de raad erop blijkt dat Cornelisz. heeft gevraagd een sprenghel te mogen veranderen. Welk sprenghel bedoeld was, staat niet vermeld maar bleek uit het rekest. De raad stond de verandering toe, mits verzoeker overlegde met de door de raad aangewezen schepenen, met de kameraar en met de straatmeesters van de onderhavige buurt. Uit het gegeven dat de stedelijke kameraar wordt aangewezen als een van de contactpersonen, is af te leiden dat er financiële gevolgen voor de stad in het geding waren.

'Opte requeste gepresenteert bij Cornelis Cornelisz. houtcoper was geapointeert aldus: Die Regierders consenteren int versoek van den suppliant omme dienvolgens die sprenghel inde requeste geroert verandert te werden, mits dat tselve sall geschieden ten overstaen ende kennisse van Wouter Meijnsz. schepenen ende Aeriaen van Westrenen cameraer neffens den straetmeesters. Actum (27 mei 1616).'

Kort voor 24 juni 1616 rapporteerden de door de raad aangewezen gecommitteerden Meynsz. en Van Westrenen. Hun rapport werd op genoemde datum in de raad besproken en hun advies blijkbaar onveranderd overgenomen. Besloten werd dat Cornelisz. de putgalgen staande aan het sprenghel bij de Varkensmarkt mocht 'verzetten' conform de met de gecommitteerden gemaakte afspraken. De handeling moest in hun bijzijn plaatsvinden:

'Gehoort rapport van commissarissen in desen gecommitteert geweest, d'Regierders verstaen dat Cornelis Cornelisz. houtcoper d'putgalgen staende aenden sprenghel bij de Varcckemarct sall mogen versetten ten bijwesenen ende met kennisse vanden voors. commissarissen in voegen als d'selve met d'voornoemde Cornelis Cornelisz. versproocken sijn. Actum utsupra (24 juni 1616).'

In een maand is het karwei geklaard. Cornelisz. heeft zijn onkostendeclaratie

ingediend en daarbij gevraagd of zijn werk de goedkeuring van de raad kon wegdragen. Op 29 juli vergaderde deze daarover. Het agendapunt zal niet veel meer dan een hamerstuk zijn geweest, want de houthandelaar had het bouwsel 'wel geset'. Wel verlangde de raad van hem dat hij voor een periode van tien jaar het onderhoud op zich nam, met andere woorden dat hij voor de duur van die periode een garantie gaf. Een en ander werd in een officiële akte vastgelegd, ondertekend door de secretaris. Een afschrift hiervan werd in de resoluties van de raad opgenomen:

'Opte requeste gepresenteert bij Cornelis Cornelisz. houtcooper was geappointeert: Die Regierders gehoort trapport van commissarissen verclaren de sprenghel inde requeste geroert in vougen die nu verset is bij den suppliant, wel geset te sijn, mits dat hij gehouden werdt bij dese voordien eersten thijen jaeren vast te staen voort onderhoud vandijen. Actum den 29 julij 1616. Ondertekent Johan Hamel.'

In de marge is hierbij geschreven: 'D'Sprengel aenden Verckemerckt'.

Dit besluit heeft tot enige discussie tussen opdrachtgever en uitvoerder geleid. In 1616 kwam bij de raad voor de derde keer een rekest van Cornelisz. binnen, waarover men op 5 augustus beraadslaagde. De vergadering besloot de beschikking van 29 juli betreffende het onderhoud zodanig te interpreteren, dat onder de garantie alleen de standaard van het sprenghel en de houvasten vielen en geen andere onderdelen. Ook dit keer kreeg Cornelisz. een officiële akte met bevestiging van dit besluit. Tevens werd besloten dit bekend te maken ('insinueren') aan een ieder die hier belang bij had of zou mogen hebben. Daaronder zullen we in de eerste plaats de kameraar moeten verstaan.

'Opte requeste gepresenteert bij Cornelis Cornelisz. houtcooper was geappointeert: Die Regierders interpreterende haer voorgaende appointment gegeven opden requeste vande suppliant den 29 julij lestleden, verstaen dat d'selve voor den tijt van jaeren inden voors. appointmente uuijgedrukt, gehouden zall zijn int onderhoudt vanden staendaert vande sprenghel ende houvasten vandyen ende vorder nyet, met ins[inuatie] daert behoort. Actum den 5 aug. 1616 ende was ondertekent Johan Hamel.'

Ook in de marge hierbij staat: 'D'Sprengel aenden Verckemerckt'.

Uit deze vier raadsbesluiten valt het volgende af te leiden. Het sprenghel bij de Varkensmarkt stond er al in 1616. De bouw in dat jaar van de overkluizing aan het begin van de Langestraat zal aanleiding zijn geweest het sprenghel te veranderen. De aard van deze verandering wordt vervolgens omschreven als het 'versetten' van de 'putgalgen staende aenden sprenghel'. Dit vond plaats in overleg

tussen het stadsbestuur, de vertegenwoordigers van de buurt en een houthandelaar. Toen deze, in wie wij in behalve de leverancier van het hout vooral de aannemer/uitvoerder van het werk moeten zien, klaar was met zijn karwei, verklaarde de raad dat hij het sprenghout zoals dat nu door hem 'verset' was, 'wel' gezet had. Bij het vastleggen van de garantieperiode en de onderdelen waarop de garantie betrekking had, worden in het bijzonder vermeld de standaard van het sprenghout en zijn houvasten. Alleen daarop had de garantie betrekking.

Uit het voorgaande blijkt dat een putgalg niet hetzelfde is als een sprenghout, dat er sprake is van meerdere putgalgen en dat een sprenghout een standaard heeft. Die standaard heeft op zijn beurt houvasten. Voor een goede interpretatie van de teksten is het een probleem, dat 'versetten' zowel verplaatsen kan betekenen als veranderen en verbeteren. Verzetten in de betekenis van verplaatsen kan nooit meer dan enkele meters hebben ingehouden. Het lijkt de meest praktische oplossing voor het probleem hoe het woord 'verzetten' te interpreteren om het uit te leggen als verplaatsen en tegelijk veranderen, omdat verplaatsing gepaard zal zijn gegaan met afbraak en wederopbouw. Daarbij zullen defecte of in slechte staat verkerende onderdelen zijn vervangen. Wellicht is de constructie tegelijk veranderd en verbeterd.

Het belangrijkste onderdeel van het sprenghout dat verzet is, waren de putgalgen. Dit zullen we zo kunnen uitleggen, dat het sprenghout het geheel van de hijsstelling is en de putgalgen de onderdelen die specifiek bestemd waren om te kunnen hijsen. Niet voor niets zit daar het woord 'galg' in, omdat de gelijkenis van de hijsinstallatie met het instrument voor terechtstelling opvallend is. De teksten noemen de standaard, de staande paal en de houvasten, volgens de woordenboeken zware krammen met een wigvormige punt aan beide uiteinden waarmee men balken en dergelijke vastzet. Zo tekenden we in mijn jeugd bij het woordspelletje 'Galgie' het begin van de galg: een rechtopstaande streep en daarna de omgekeerde V aan de voet om de paal te schoren. Het bovendeel van de putgalg bestaat uit een horizontale balk, die kan scharnieren en die in evenwicht wordt gehouden door de ketting met emmer aan de ene kant en een contragewicht aan de andere.

Het woord putgalg was in Amersfoort, evenals het woord sprenghout, dus in 1616 al bekend. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* levert vermeldingen uit de 16de eeuw. Van Dales *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* omschrijft de putgalg als een "houten staak boven een put, voorzien van een beweegbare arm of hefboom die tot het oplichten van de emmer dient". Het gebruik van het woord putgalg door Ter Gouw is dus niet zo geïsoleerd als het lijkt. De objecten die op de kaart van Blaeu zijn afgebeeld, voldoen aan de omschrijving, als we tenminste put vervangen door gracht of beek. Dit roept de vraag op, of er in Amersfoort wel sprake is geweest van putstoelen in de betekenis zoals Brongers die heeft uitgelegd. Daarvoor is immers een gestoelte nodig, staande naast of onder of althans zeer

dichtbij de galg, de eigenlijke hijsinstallatie. Het bewijs lijkt nog niet geleverd.

Wel is duidelijk, dat het sprengel bij de Varkensmarkt belangrijk genoeg voor de stad was om er in de raad besluiten over te nemen. De functie moet dus meer hebben ingehouden dan alleen de mogelijkheid om water te putten voor het schrobben van stoepen en straten.³ De diverse putgalgen aan de Langegracht zullen daar zeker ook niet alleen voor het putten van schrobwater hebben gestaan. Drie functies zullen we voor het sprengel bij de Varkensmarkt kunnen onderscheiden: het leveren van water voor de brouwerij *Het Klaverblad*, die aan de Varkensmarkt stond;⁴ het leveren van water voor het schoonmaken van het plein als er varkensmarkt was gehouden; en het leveren van water bij brandgevaar. Voor deze laatste functie lag dit sprengel, evenals die bij de Vismarkt en het uit latere tijd bekende sprengel bij de Kamperbinnenpoort, op een cruciaal punt in de stad. Daar de kosten van het onderhoud ten behoeve van de schoonmaakdienst en de brandveiligheid voor rekening van de stad komen, verklaart dit de bemoeienis van de raad met het sprengel in 1616.

Het belang van initiatiefnemer en houtkoper Cornelis Cornelisz. bij de verandering en 'verzetting' van het sprengel lijkt op het eerste gezicht niet duidelijk. De installatie kan niet bedoeld zijn geweest om behalve water ook boomstammen of balken, in het water gelegd om ze uit te laten werken, omhoog te hijsen. Daarvoor lijkt de brug bij de Varkensmarkt een uiterst onwaarschijnlijke plek. Cornelisz. heeft misschien als aannemer geldelijk gewin gezien in het indienen van zijn voorstel. Daarmee stak hij de officiële stadstimmerlieden Wouter Petersz. [van Lockhorst] en Jan Veen dan de loef af.

Identificatie van Cornelis Cornelisz. kan een bijdrage leveren, maar wordt bemoeilijkt door het gegeven dat er rond 1620 ten minste twee personen van die naam in Amersfoort voorkomen, die mogelijk vader en zoon waren. Het in 1619 aangevangen oudste lidmatenregister van de gereformeerde gemeente, die kerke in de Sint-Joriskerk, onderscheidt een Cornelis Cornelisz. den ouden, op 30 september 1619 met zijn vrouw Claesgen Jans als lidmaat geregistreerd, en een Cornelis Cornelisz. d'jonghe, brouwer op de Varkensmarkt, rond 1619-1620 als lidmaat geboekt. Eveneens op 30 september 1619 staat als lidmaat vermeld Jannitgen Bijls vrouw van Cornelis Cornelisz.⁵

Het huwelijk tussen deze Jannitgen Bijls, dochter van een vroegere leraar aan de Latijnse school te Amersfoort, en Cornelis Cornelisz., jonggezel van Amsterdam, vond op 6 augustus 1616 te Amersfoort plaats. Bij de inschrijving van de doop van hun kinderen wordt in 1617, 1618 en 1620 als beroep van deze Cornelisz. houtkoper genoteerd en in 1622, 1626 en 1628 brouwer. De verandering van beroep tussen 1620 en 1622 wordt bevestigd door de raadsresoluties. Op 12 februari 1621 krijgt Cornelis Cornelisz. de jonge toestemming het vak van brouwer uit te oefenen in zijn brouwerij aan 'de Verckemarckt opte Cingel-graft'.

Tegelijkertijd krijgt de Amsterdammer Cornelisz. het burgerschap van Amersfoort.

Valt uit deze gegevens nu te reconstrueren dat de Amsterdammer Cornelis Cornelisz. junior zich in de zomer van 1616 in Amersfoort vestigde, daar een bedrijf als houtkoper begon en zich voor het sprengel interesseerde, misschien omdat hij aan de Varkensmarkt was gevestigd in een pand waarin hij begin 1621 overging op de bierbrouwerij? Wellicht; de houtkoperij is dan voortgezet door Cornelis Cornelisz. senior, die in het najaar van 1621 vermeld wordt in verband met het timmeren van een 'kamer', een klein huisje van één kamer groot.⁶ Cornelis' brouwerij is in dit geval een vroege vermelding van de latere brouwerij *Het Klaverblad*. Het is echter niet uitgesloten dat senior al eerder dan in 1621 houtkoper of timmerman was. De goed gereformeerde Cornelisz. de jonge wordt in het najaar van 1629 nog lid van het Amersfoortse stadsbestuur, wat hij blijft tot en met 1633. Vier jaar later wordt hij vermeld als ontvanger van in- en uitgaande rechten te Amsterdam.⁷

NOTEN

1. J. Ayolt Brongers, 'Putstoel en sprengel in Amersfoort: Opmerkingen naar aanleiding van de stadskaart van Blaeu'. In:

FleHITE: Tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht 26 (1999). 35-38.

2. N.N., 'Archeologisch onderzoek singelgracht'. In: *De Kroniek, Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 2/1 (januari 2000). 9-10.

3. Brongers. 37.

4. De oudste vermelding van de brouwerij met naam dateert tot nu toe uit 1639. J.G. Smit, *Gereformeerde lidmaten van Amersfoort 1619-1672*. Bussum 1975. (Eemlandse

klappers 1). 5: op 28 september 1639 werd lidmaat in de Sint-Joriskerk een zekere 'Hendrick Teunissen de brouwer op de Verkemerct in 't Claverblatt'. Deze persoon is dezelfde als Hendrik Anthonisz. van Ede, raad van de stad van 1662 tot zijn dood in 1665.

5. Smit. 61.

6. Raadsresoluties op 6 augustus en 15 oktober 1621. Op 24 mei 1621 nog een vermelding als keurmeester.

7. In de akte d.d. 31 oktober 1637 van de ondertrouw te Amsterdam met zijn tweede vrouw.